

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

МАНАСТИР ЗРЗЕ

Дарко Николовски

Оваа пубилкација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

Издавач
Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот
проф. д-р Виктор Лилчиќ – Адамс

Уредник
Кате Антевска

Автор
Дарко Николовски

Лектура
Александар Јорданоски

Фотографии
Дарко Николовски

Графички дизајн
ПРИНТ ПРОЕКТ

Печати
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж
500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

271.2-523.6:27-312.47(497.775)

NIKOLOVSKI, Darko
Monastery of Zrze / Darko Nikolovski ; [translation from
Macedonian Dance Ristovska Kostadinova ; photos Darko Nikolovski]. -
Skopje : Cultural Heritage Protection Office, 2015. - 36 стр. :
илустр. ; 25 см

Библиографија: стр. [36]

ISBN 978-608-4549-22-2

а) "Св. Никола" (манастир) - Зрзе б) Културно историски споменици -
Манастири - Прилепски
COBISS.MK-ID 99513610

*Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија*

МАНАСТИР ЗРЗЕ

Дарко Николовски

Скопје 2016

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Во текот на изминатите 4.5 милиони години од создавањето на Земјината топка, предокот на денешниот човек, „умниот човек - *Homo sapiens*“, појавувајќи се пред околу 150.000 години на африканскиот континент, бргу се населил низ териториите на Блискиот Исток, Азија и Европа.

Неговата културна еволуција ја следиме и во Република Македонија. Движејќи се низ предиториските епохи на *каменот, бронзата и железото*, потоа низ историските епохи на *антиката и средниот век*, запознавајќи и користејќи ги природните ресурси, човечкиот род на почвата на Република Македонија, ги создал цивилизациите: величествените кралства Агријанија, Пајонија, Пелагонија, Линкестиди, Македонија, кнежевствата Девриоп, Десаретија и Пенестија; Потоа, моќниот цивилизациски печат на Римското Царство, Византија и средновековните држави.

Сето ова огромно културно и природно наследство на Република Македонија беше предмет на капиталниот Проект на Владата на Република Македонија *Публикации за најзначајните вредности од областа на културното и природното наследство*, што го реализираше Управата за заштита на културното наследство. Создадени се 130 монографии за археолошкото наследство, сакралното наследство, за ризниците на црквите и манастирите во Македонија и за природното наследство.

Како што и самото име кажува, Македонија, високата, горска земја во срцето на Балканскиот Полуостров, избраздена со длабоките долини на Вардар со притоците, Дрим, со синозелените езерски води на Охрид, Преспа и Дојран, со гордо исправените џинови Кожув, Шар Планина, Кораб и Јабланица, Селчка Планина и другите планински венци, денес ви открива сто и триесет факели на сопственото, но и светското културно и природно наследство, во аманет да ги зачуваме, мудро да го користиме и предадеме на идните поколенија на македонскиот пат кон вечноста.

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

МАНАСТИР ЗРЗЕ

Манастирот Зрзе претставува еден од најзначајните култни простори во поширокиот круг на Пелагониската Рамнина. За тоа сведочат напластените културни слоеви, почнувајќи од античките наоди пронајдени во блиското село Зрзе - стели, капители, столбови, траги од базиликата „латинска црква“, а во близина на манастирската црква Св. Преображение - остатоци од ранохристијанска базилика од V-VI век. Од X век датира бакарниот крст енколпион пронајден при конзерваторските истражувања на црквата 1963/64 година. Манастирот во текот на втората половина на XIV век прераснал во силен монашки центар. Во непосредна близина на манастирот се откриените темели од некогашните скитови (св. Константин и Елена, св. Архангели и св. Атанасиј) потврдуваат за значајна монашка активност. Утврден на зарамнетото плато на бигорната карпа, манастирскиот комплекс останал како нем сведок за аскетските подвизи на еремитите, подвижници кои патот кон Бога го барале преку потполна осаменост. Тие за свои живеалишта ги одбрале монашките ќелии издлабени на источната страна на вертикално засечената бигорна карпа.

Поглед на манастирот Зрзе со пештерите од источна страна

Поглед на црквата Преображение од северозападна страна

Манастирот со црквата Св. Преображение или Св. Спас како што се споменува во некои натписи, како и метохот Св. Никола во селото Зрзе и денес е активно монашко жариште. Историјатот на манастирот Зрзе од средината на XIV, па сè до XIX век, преточен во бројни обнови и доградби на архитектурата и живописот, може јасно да го следиме благодарейќи на податоците оставени во ктиторските натписи или записи од друг вид каде е забележан секој позначаен градителски настан поврзан со манастирот.

Основач на најстарата еднокорабна црква од денешниот комплекс е монахот Герман. Според натписот откриен над јужната врата од надворешната страна (испишан околу 1400 г.), дознаваме дека Германовата црква била изградена во време на царот Душан (околу 1346-1355 г.).

Поглед на црквата Преображение од југозападна страна

Фрагментите од првобитниот фреско-живопис, зачувани во најниската зона на олтарната апсида, сведочат за творчката активност во времето на неговото основање. Понатаму, според останатите податоци од истиот натпис во кои се содржат информации од неговото основање, па сè до крајот на XIV век, забележано е предавањето на манастирот Зрзе на новиот ктитор, кметот Константин и неговите синови Јаков, Калојан и Димитар. Ктиторското право било своеволно предадено од страна на двајцата браќа - митрополитот Јован и јеромонахот Макариј, кои, во времето по смртта на кралот Марко, веќе немале можност да го одржуваат манастирот и поради тоа решиле управувањето доброволно да го пренесат на својот кмет Константин и неговите деца.

Кон Германовата еднокорабна црква пред 1368/69 г. од западната страна е доградена припрата, а за нејзиното живописување дознаваме од натписот над западната врата во кој се напоменуваат ктиторите заслужни за овој потфат - Хајковите синови Прибил и Приезда со мајка им. Имено, тие во 1368/69 г. во спомен на душата на татко им, кој починал во манастирот како монах, се погрижиле да се живописа досиданата припрата. Натamoшното споредување на податоците од овие два натписи овозможува да се извлечат неколку препоставки. Натписот од околу 1400 г. ги дава податоците и за управителите на

Црквата Преображение, поглед кон источната страна

Црквата Преображение, поглед кон западната страна

манастирот, браќата митрополитот Јован и јеромонахот Макариј, кои столувале во времето на кралот Волкашин (1366-1371 г.) и кралот Марко (1371-1395 г.). Потпирајќи се на правилата на ктиторското право во Византија, научниците ја прифатија тезата дека браќата митрополит Јован и јеромонах Макариј, чии световни имиња се всушност претходно споменатите Прибил и Приезда, се практично внуци на монахот Герман, а оттаму нивниот татко Хајко (монахот Харитон) е син на основачот на манастирот.

Сликарството во припратата, покрај своите ликовни квалитети, се издвојува со изборот на тематиката и иконографските решенија невообичаени за овој дел од црквата. Монашкиот карактер на црквата е потенциран веќе во првата зона каде преку изборот на светители облечени во великосхимничка облека, претставени се најзначајните претставници на монашкиот ред и литургичари. На јужниот ѕид, од исток кон запад, насликани се во цел раст св. Петар, св. Никола, св. Пимен, св. Теодосиј и двајца непознати

Црквата Преображение, фреско-живопис, западен ѕид, 1368/69 г.

Црквата Преображение, фреско-живопис, северозападен ѕид, 1368/69 г.

Црквата Преображение, фреско-живопис, јужен сид, 1368/69 г.

светители. Јужно од вратата на западниот сид е насликана композицијата Ангелот ја принесува схимничката облека на св. Пахомиј, а северно Причестувањето на Марија Египќанка од свештеникот Зосим. На северниот сид светителската галерија продолжува со светите пустиножители св. Ефимиј и св. Антониј и архијереите св. Григориј Чудотворец и св. Василиј Велики. Над првата зона, во која се лоцирани светителите во цел раст, насликан е фриз

Црквата Преображение, Ангелот ја принесува схимничката облека на св. Пахомиј, северен сид, 1368/69 г.

со медалјони во бисти. Третата зона содржи сцени од циклусот на Христовите страдања. На јужниот сид зачувани се сцените Средбата на старозаветниот Јаков со синот Јосиф, Недремано око и Христос пред Пилат, додека на северниот сид се композициите Христос пред Ана и Кајафа, Исмејувањето на Христос и Поставувањето на крстот на Голгота. На западниот сид насликани се евхаристични теми - Причестувањето на апостолите и над него - Гостољубието Аврамово. Автор на живописот во западниот дел на црквата се претпоставува дека е зографот Драгослав, кој се потпишал врз бордурата од една драперија на цоклето од северниот сид. На истиот зограф му се припишува фреската во полукружната ниша над влезот во црквата на западната фасада, каде е насликана централната композиција Преображение, а околу неа Богородица Пантонхара со Христос меѓу пророците и Јован Претеча. Името на Драгослав е забележано уште еднаш, заедно со името Доброслав, во една мала

Црквата Преображение, св. Ефимиј и св. Антониј, северен сид, 1368/69 г.

Црквата Преображение, св. Григориј Чудотворец и св. Василиј Велики, северен сид, 1368/69 г.

Црквата Преображение, Причестување на апостолите, западен сид, 1368/69 г., детаљ

Црквата Преображение, Средбата на старозаветниот Јаков со синот Јосиф, Недремано око и Христос пред Пилат, јужен сид, 1368/69 г.

пештерна црква во подножјето на бигорната карпа на која лежи манастирот, каде што монасите од околните ќелии ја практикувале заедничката служба.

Зографот Драгослав, според неговото словенско име, укажува на можноста оваа сликарска работилница да е со домашна провиниенција. Сликарот Драгослав, според квалитетот на изработените фрески во манастирот Зрзе, се покажал како еден од водечките зографи на своето време. Од друга страна, Драгослав се истакнал и како искусен познавач на богословските тајни, создавајќи во просторот на припратата иконографски теми карактеристични за олтарниот простор (присуството на четворицата архијереи, Гостољубието Аврамово, Причестувањето на апостолите), додека во рамките на циклусот на Христовите страдања вметнати

Црквата Преображение, Недремано око, јужен сид, 1368/69 г.

Црквата Преображение, Преображение, а околу неа Богородица Пантонхара со Христос меѓу пророците и Јован Претеча, западна фасада, 1368/69 г.

Црквата Преображение, Иконостас, поглед кон исток

Црквата Преображение, престолна икона Исус Христос Спасител и Животодавец, автор митрополит Јован, 1393/4 г.

се Средбата на старозаветниот Јаков со синот Јосиф и Недреманото око. Како дело на зографот Драгослав, дел од научниците му ја припишуваат и фреско-иконата посветена на Богородица Одигитрија насликана во полукружна ниша на северниот сид од надворешната страна на наосот во црквата Св. Никола во селото Зрзе.

Две значајни имиња, браќата митрополит Јован и јеромонахот Макариј, внуци на основачот на манастирот - монахот Герман, управувале со манастирот во време на владеењето на кралот Волкашин и неговиот син - кралот Марко. Тие ги изработиле со големо мајсторство монументалните икони за иконостасот. Митрополитот Јован ја насликал иконата Христос Спасител и Животодавец од 1393/94 г., а во прилог на неговите високи уметнички вредности сведочат делата работени надвор од манастирот Зрзе, а тоа

е дел од живописот во црквата Св. Димитрија во Марковиот манастир и во црквата на манастирот Андреаш кај Скопје. Фреските во Андреаш, митрополитот Јован заедно со својот соработник - монахот Григориј, ги насликал за Андреја, братот на кралот Марко 1388/89 г. Јеромонахот Макариј подоцна ја насликал другата престолна икона за иконостасот на манастирот Зрзе - прекрасната Богородица Пелагонитиса во 1421/22 г. и проширениот Деизис со апостолите.

Околу средината на XVI век ѕидното сликарство во старата Германова црква и во црквата Св. Никола во селото Зрзе било обновено од познатиот зограф Онуфриј Аргитис. Онуфриј од Аргос бил водечки зограф на своето време кој бил ангажиран од црковните првенци и работел на целата територија од Охридската архиепископија (Грција, Албанија и Македонија). Имено, фреско-ансамблите кои засега се припишуваат на раката на Онуфриј Аргитис се седум на број. Два фреско-ансамбли се делумно зачувани во Костур (Грција), каде што Онуфриј во 1547 г. го насликал храмот Св. Апостоли, а нешто подоцна, веројатно околу 1554 г., како што дознаваме од зачуваниот натпис, тој ја зографисал и црквата Св. Анаргири на Гимназијата (недатирана), каде што се спомнува како протопоп на Неокастро (Елбасан).

Албанските стручњаци го апсолвирале творештвото на Онуфриј во три храма, благодарение на зачуваните натписи во Св. Никола во Шелцан (кој не е датиран) и во Св. Петка во Валеш од 1553/4 година, додека според стилските анализи на осумте зачувани фрески во црквата Св. Теодор во Берат, нив ги сметаат за негово најрано дело. Иконописното творештво на Онуфриј во Албанија генерално е собрано во три центри - Археолошкиот музеј во Тирана, како и во музеите во Берат и Корча.

Во Македонија недатираното ѕидно сликарството на Онуфриј е регистрирано, како што

Црквата Преображение, престолна икона Богородица Пелагонитиса, автор Макариј зограф, 1421/22 г.

Црквата Преображение, Голем иконостасен крст и Деизис со апостоли, поглед кон исток

Црквата Преображение, Евангелист Марко и апостол Андреја, Деизисот со апостоли (пресликани во XVI век), детаљ

веќе напоменавме, во црквата Св. Преображение (Св. Спас) и во селската Св. Никола во с. Зрзе. Што се однесува на иконописното творештво во Македонија што се припишува на раката на Онуфриј, се претпоставува дека тоа настанало во периодот по неговото враќање од Венеција во 1543 г., па сè до 1564 г., кога е забележан последниот податок за евентуално негов ангажман во урнатата црква Св. Богородица Пречиста - Кичевска. Со голема доза сигурност му се припишуваат двата слепчански крста: првиот - помалиот иконостасен крст, денес во Митрополијата во Битола, кому му припаѓа придружната икона со ликот на св. Богородица од Музејот на Македонија, како и поголемиот иконостасен крст, денес во Музејот на Македонија, кому му припаѓаат придружните икони Св. Богородица и Св. Јован Богослов од Митрополијата во Битола. Иконостасните крстови се датираат во педесеттите години од XVI век. Кон нив се приклучува и носачот од иконостасен крст со придружни икони од црквата Рождество на св. Богородица во Горни Манастирец, Порече, потоа царските двери од црквата Св. Богородица Пречиста - Кичевска slikани по 1564 година, кога, според натписот, биле slikани фреските во старата црква во Богородица Пречиста од зографот кир Онуфриј, царските двери од црквата Раѓање на св. Богородица во с. Канино и царските двери од софискиот Национален музеј, кои се врзуваат за иконописните дела во манастирот Слепче, Демир Хисар. На ателјето на Онуфриј му се припишува и една престолна икона Богородица (Одигитрија) со Христос од манастирот Св. Јован Продром, с. Слепче - Демирхисарско, денес во Музејот на Македонија. На овој преглед од иконописното творештво на Онуфриј се приклучуваат и царските двери од црквата Св. Никола во село Зрзе, како и пресликаните светители од Деизисниот чин во манастирската црква. Тројцата апостоли - Симеон, Марко и Андреј биле целосно пресликани од негова страна поради настанатите оштетувања врз стариот Деизисен чин, slikан околу 1422 година од јеромонах Макариј Зограф во црквата Св. Преображение (Св. Спас).

Живописот на зографот Онуфриј во старата Германова црква денес е зачуван само на источниот, на северниот и на јужниот сид. Западниот сид од старата црква во некоја подоцнежна обнова бил урнат, веројатно поради потребата да се добие еден поголем компактен

Црквата Преображение, Богородица Платитера и Служба на архијереите, олтарна апсида, средина на XVI век

Црквата Преображение, ангели од композицијата Служба на архијереите, олтарна апсида, средина на XVI век, детаљ

простор. Онуфриј ја задржал иконографската концепција од постариот живопис од XIV век, поставувајќи во првата зона светители во цел раст, потоа над нив фриз на допојасни светители во медалјони, во третата зона сцени од циклусот на Големите празници и Христовите страдања, а во четвртата зона биле насликани фигури на пророци во цел раст. Живописот претрпел поголеми оштетувања освен на источната страна каде е зачуван во целост. Во олтарната апсида, во првата зона, насликана е вообичаената композиција Службата на архијереите. Централно е поставена Чесната трпеза на која се поставени путир, патена и свезда. Кон Светата трпеза од обете страни пристапуваат литургичарите облечени во архијерејски одежди (полиставрион, омофор и епитрахил) и отворени свитоци во рацете. Од

Црквата Преображение, св. Григориј, св. Јован Милостив и св. Јаков, ѓаконикон, средина на XVI век, детаљ

Црквата Преображение, Богородица Платитера и Служба на архијереите, олтарна апсида, средина на XVI век

северната страна приоѓа св. Јован Златоуст, додека од јужната св. Василиј Велики. Зад нив следат уште двајца непознати архијереи. Зад Чесната трпеза насликан е Крстот на кој бил распнат Исус Христос и орудијата со кој бил измачуван и двајца ангели во бели стихари со рипиди во рацете. Во конхата на апсидата е претставена допојасна фигура на Богородица поширока од небесата со медалјон на градите во кој е насликан Христос Емануил. Во нишата на проскомидијата е насликана сцената Мртвиот Христос во гроб (Imago pietatis), а над неа претставите на св. Лаврентиј и св. Стефан Првомаченик. Во нишата на ѓакониконот е насликан св. Јаков брат Божји, а над него св. Григориј од Ниса и св. Јован Милостиви. На јужниот сид од апсидата е зачуван св. Григориј Богослов, а на јужниот сид од олтарниот простор мали фрагменти со светите отци. На северниот сид насликана е композицијата Визијата на св. Петар Александриски. Во наосот, на јуж-

Црквата Преображение, Св. Григориј Богослов и Визијата на св. Петар Александриски (I зона), северен сид во олтарот, средина на XVI век, детал

Црквата Преображение, св. Константин и Елена, (I зона), јужен сид, средина на XVI век

Црквата Преображение, св. Меркуриј, св. Димитриј, св. Георгиј, северен сид, средина на XVI век

ниот сид, во првата зона на стоечки фигури, почнувајќи од иконостасната преграда кон запад, насликани се св. Константин и Елена со Чесниот крст меѓу нив, а следат св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат како се држат за рака. На северниот сид, од запад кон исток, продолжува низата од светите војни - св. Меркуриј, св. Димитриј, св. Георгиј, претставени во полна воена опрема. До самиот иконостас вообичаено е насликана композицијата Деизис во која централна фигура е Исус Христос на трон, титулиран како Цар на царевите и Велики

Црквата Преображение, Деизис, северен сид, средина на XVI век

Црквата Преображение, Света Троица, источен сид, средина на XVI век

архијереј. Десно од него му приоѓа во моление Богородица Небесна Царица, а одлево св. Јован Крстител кој во рацете држи крст и отсечената глава како знак на своето мачеништво. Во втората зона, над фигурите во цел раст, тече фризот со допојасни фигури на светители во медалјони. На јужниот сид, од исток кон запад, во олтарниот простор се зачувани претстави на двајца непознати светители и св. Ермолај, а во наосот продолжува со св. Пантелејмон, св.

Јован Каливит и уште двајца неидентификувани светители. На северниот сид во наосот, од запад кон исток, следат медалјони со ликовите на св. Викентиј, св. Виктор и св. Мина, а во олтарниот простор св. Атанасиј Персиски, св. Алексиј и праведниот Јов.

Црквата Преображение, Архангел Гаврил од композицијата Благовештение, источен сид, средина на XVI век

На источниот сид, над конхата на апсидата, насликана е ретка сцена на Светото Тројство во облик на три ангелски лика со еден нимб, а над нив допојасна фигура на Христос Пантократор во мандорла. Околу централната претстава на Христос поставени се четирите евангелисти со своите симболи. Северно се насликани Јован и Лука, а јужно Матеј и Марко. Во лакот под самиот свод насликан е Мандилион - Христовиот неракотворен образ на риза. Од обете страни на прозорецот, под претставата на Мандилионот, насликани се по еден херувим и серафим.

Третата зона, во која течат сцени од циклусот на Големите празници, започнува со композицијата на Благовештението во олтарниот простор. Благовештението вообичаено се слика со претставата на архангелот Гаврил, северно од апсидата и Богородица јужно од неа. Од овој циклус се зачувани сцени на јужниот сид, од исток кон запад, Раѓањето Христово, Сретението Христово, Крштевањето Христово, а на северниот сид Оплакувањето Христово, Слегување во Адот и Не ме допирај (Noli me tangere).

Обновите во манастирската црква Преображение и метохот Св. Никола во селото Зрзе, главно, биле едновремени. Така, зографот Онуфриј по обновата на манастирската црква го живописал и просторот во внатрешноста на еднокорабната црквичка Св. Никола и параклисот дограден во тој период на север. Онуфриј, за сликање на ова мало црквиче се држел до вообичаената тематика која веќе ја употребил во манастирскиот храм. Во првата зона на олтарниот простор, во апсидата, насликана е композицијата Поклонување на жртвата, во која зеле учество св. Јован Златоуст со развиен свиток во рацете и св. Василиј Велики, кој во левата рака држи копје, а во десната малиот Христос како евхаристична жртва. Поворката на архијереите, на јужниот сид, продолжува со Атанасиј

Црквата Преображение, Оплакување, северен сид, средина на XVI век, детаљ

Црквата Преображение, Богородица од композицијата Благовештение и евангелистот Матеј, источен сид, средина на XVI век

Црквата Преображение, Noli me tangere (II зона), северен сид во олтарот, средина на XVI век, детаљ

Поглед на црквата Св. Никола од југоисточна страна

Црква Св. Никола, Св. Богородица Одигитрија, северна фасада, 1368/69 г.

Црквата Св. Никола, ангел од Службата на архијереите, олтар, средина на XVI век, детал

Александриски, св. Кирил Александриски и св. Спиридон Чудотворец, додека на северниот сид се св. Григориј Богослов и композицијата Визијата на св. Петар Александриски. Во конхата на апсидата претставена е допојасна фигура на Богородица поширока од небото со Христос Емануил во медалјон на градите. Во нишата на проскомидијата е архиѓаконот св. Стефан Првомаченик со дарохранилница во раката. Северно од олтарната апсида е насликан непознат ѓакон, а јужно Тетраморф.

Во наосот, во првата зона на јужниот сид, непосредно до иконостасот, насликан е патронот на црквата св. Никола на трон меѓу бистите на Исус Христос кој му принесува евангелие на светителот и Богородица која приоѓа со омофор во рацете. Фризот на светители во цел раст продолжува кон запад со светите војни св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат кои се држат за рака, како и св. Параскева со отсеаната глава. На западни-

Црквата Св. Никола, св.Атанасиј Александриски од Службата на архијереите, јужен сид на ѓаконконот, средина на XVI век, детал

Црквата Св. Никола, Богородица од Благовештението и Тетраморф, источен сид, средина на XVI век

от сид, јужно од влезот, поради проширениот влез делумно се зачувани св. Врачи Кузман и Дамјан и еден непознат светител од спротивната страна. Северниот сид продолжува со фриз од свети војни насликани во полна

Црквата Св. Никола, св. Меркуриј, северен сид, средина на XVI век, детал

Црквата Св. Никола, св. Никола, јужен сид, средина на XVI век, детал

Црквата Св. Никола, св. Меркуриј, св. Димитриј, св. Георгиј и композицијата Деизис, северен сид, средина на XVI век

воена опрема. Од запад кон исток следат св. Меркуриј, св. Димитриј и св. Георгиј. Низата завршува со Деизисот во кој централно е поставен Исус Христос Спасител, фланкиран со Богородица од неговата десна страна и св. Јован Крстител од спротивната страна.

Втората зона е исполнета со бисти на пророци сместени во медалјони. На јужниот сид, од исток кон запад, претставени се св. Антониј, св. Павле, св. Макариј, св. Онуфриј, преподобна Марија Египетска, св. Текла Првомаченица и св. Катерина. На западниот сид продолжува со пророкот Авакум и пророкот Данил. На северниот сид следат бистите на пророците Елисеј, Илија, Јона, Езекил, Еремија, непознат пророк, Захарија и Мојсеј.

Црквата Св. Никола, Архангел Гаврил од Благовештението, источен сид, средина на XVI век

Црквата Св. Никола, Крштевање и медалјони со евангелистите Матеј и Марко, сводот во олтарниот простор, средина на XVI век

Црквата Св. Никола, овчарче од композицијата Раѓање Христово, олтарен простор, средина на XVI век, детал

Третата зона е резервирана за сцените посветени на циклусот на Големите празници. Тој е оформен од 12 сцени, а започнува во олтарниот простор со композицијата на Благовештението и над него Раѓањето и Сретението. Циклусот продолжува на јужниот сид со Крштевањето, Преображението, Лазаревото воскресение и Влегувањето во Ерусалим. На западниот сид вообичаено е претставена композицијата Успението Богородичино, меѓу фигурите на Јован Дамаскин и непознатиот светител. На северниот сид следат сцените Распятие Христово, Оплакување, Слегување во Адот и Не ме допирај.

Центарот на сводот е резервиран за Исус Христос Пантократор насликан во медалјон, а околу него бисти на четирите евангелисти Матеј, Марко, Јован и Лука.

Во доградениот северен параклис на црквата св. Никола сликарство на Онуфриј е зачувано само на источниот сид. Во првата зона, како и во манастирската црква, насликана е Светата трпеза на која се поставени евангелие, путир и патена, а кон неа приоѓаат во архиерејска облека Јован Милостив од северната страна и од спротивната - св. Ахил Лариски. Зад Чесната трпеза насликан е Чесниот крст со орудијата на Христовото мачеништво и обата архангели, Михаил и Гаврил, облечени во бели стихари со рипиди во рацете. Јужно од нишата се насликани еден непознат светител во цел раст во архиерејска облека и друг во биста сместена во медалјон. Северно од нишата е насликан св. Симеон Столпник, додека во нишата на проскомидијата веројатно била насликана претставата Мртвиот Христос. Во конхата од апсидата е насликана допојасна претстава на Богородица поширока од небото со Исус Христос Емануил во медалјон на градите.

Црквата Св. Никола, медалјони со евангелистите Матеј и Марко, сводот во олтарниот простор, средина на XVI век

Поради проширувањата на западниот ѕид најверојатно биле уништени и ктиторските натписи, со што е оневозможено да имаме сигурни податоци за авторството и датацијата на ѕидното сликарство во црквата Св. Никола во с. Зрзе. Единствен податок е зачуван на монолитниот проширен Деизис со апостоли од иконостасот на црквата Св. Никола, каде е забележана годината 1534/5, дело на Јован Зограф, авторот на живописот во Топличкиот манастир.

Од времето на XVI век во манастирот Зрзе е зачуван еден редок примерок на прилепско-слепчанската резба - шестостран аналогон „тетрапод“. На натписот кој тече континуирано на сите шест страни во горниот дел на аналогонот забележан е потписот на копаничарот - јеромонах Прохор. Аналогонот е украсен со геометриски орнаменти (испреплетени кругови, круг испресечен со дијагонали, стилизирани цветови од крин, вкрстени розети, елипси и ромбови итн.), типични за оваа работилница која изработила дела за Слечанскиот и Трескавичкиот манастир.

Позначајни обнови се регистрирани одново во текот на XVII век. Веќе во 1616 г., во време на игуменот Доротеј јеромонах, препишан е минејот за февруари од јеромонахот Висарион, а во 1616/17 г. е насликан Големиот крст за иконостасот.

Поголеми градежни зафати биле завршени најдоцна до 1625 г., кога кон старата Германова црква биле досидани јужниот и северниот простор (Чобанска црква), а кон запад на просторот пред трите цркви бил изграден отворен трем. Податокот за живописување на централниот дел од тремот, кој е насликан во 1624/25 г., во време на игуменот јеромонахот Дамаскин, зачуван е во ктиторскиот натпис над влезот во старата Германова црква. Ктиторот поп Димитар го овозможил сликањето на Страшниот суд во четири зони. Во највисоката зона насликан е Деизисот на развиен свиток кој го придржуваат архангелите Михаил и Гаврил. Централна фигура на Деизисот е Исус Христос насликан како благословува со обете раце во мала мандорла и фланкиран со два херувима. Од неговата десна страна приоѓа во молебен

Црквата Преображение, Страшниот суд, централен дел од живописот во тремот, западна фасада, 1624/25 г.

став Богородица, а од спротивната страна св. Јован Предвесник. Под Христос Судија насликана е Хетимасијата. Пригответениот престол на кој се насликани евангелието врз кои стои гулабот - Светиот Дух и крстот на Христовото мачеништво, придружен е со свита од ангели со жезла во рацете. Под престолот се насликани прародителите Адам и Ева.

Од обете страни на нишата во која е насликана композицијата Преображение, дело на зографот Драгослав од XIV век, распоредени се по шест апостоли насликани во цел раст со свитоци и книги во рацете. Под зоната со апостоли се насликани хорови на праведници. На северната страна следат три групи светители - архијереи, маченици и преподобни калуѓери. На јужната страна е насликана Параболата за богатиот и сиромашниот Лазар, потоа хорови на старозаветни праведници кои ги предводи Мојсеј, пророци и преподобни жени и царици.

Во нишата над влезот, под ктиторскиот натпис, насликан е Исус Христос ангел на Големиот совет. Во првата зона, северно од влезот, претставен е Рајот. Во внатрешноста на Рајот, ограден со високи сидини и богата флорална вегетација, поставени се седечките фигури на Јаков, Исак и Аврам. На нивните гради се насликани душите на праведниците. Под нивните нозе од сидините истекуваат четирите рајски реки - Фисон, Геон, Тигар и Еуфрат. Внатре во Рајот е насликан тукушто влезениот праведен разбојник. Портите на Рајот ги чува огнен херувим со мечови во рацете. Клучот од портите на Рајот го има Петар, кој ја предводи групата апостоли. Под нив се петте мудри девојки со запалени свеќи во рацете. На спротивната

страна, јужно од влезот, насликана е монументална композиција на Деизисот. Исус Христос Цар и Голем архиереј претставен е седнат на богато орнаментиран престол со наслон. Оддесно му приоѓа Богородица Царица, а одлево Јован Претеча, обајцата со отворени свитоци во рацете.

Една деценија подоцна, во 1634/35 г., ктиторот Неделко од Дебар обезбедил средства да се продолжи со сликање на просторот на северниот дел од источниот сид и северниот сид од отворениот трем. Сликањето било изведено во време на игуменот на манастирот - јеромонахот Петрониј, кој заедно со монасите Кирил, Симеон и Герасим го реализирале овој потфат. Освен трговецот Неделко, средства дообезбедиле уште Димитар, Марија, Тодор, Јофко, Димитрие, Пејо и Никола. Податоци за овој настан се забележани во ктиторскиот натпис над влезот

Црквата Преображение, Детал од Рајот од композицијата Страшниот суд, централен дел од живописот во тремот, западна фасада, 1624/25 г.

Црквата Преображение, Деизис, централен дел од живописот во тремот, западна фасада, 1624/25 г.

Црквата Преображение, Житието на Св. Никола, северен дел од живописот во тремот, западна фасада, 1634/35 г.

Црквата Преображение, Житието на Св. Никола, северен дел од живописот во тремот, западна фасада, 1634/35 г., детаљ

Црквата Преображение, Сцените од животот на Богородица, јужен дел од живописот во тремот, западна фасада, 1634/35 г.

во северниот дел од тремот. Во нишата над влезот насликана е Богородица со Христос. Во првата зона, северно од влезот, претставени се апостолите Петар и Павле како држат модел на црква меѓу себе. Останатите дванаесет сцени се посветени на житието на Св. Никола. Непознатиот зограф житието на Св. Никола го распоредил во четири зони без посебна грижа за хронолошкиот распоред на циклусот. Така, циклусот започнува со сцената Раѓањето на Св. Никола, насликана веднаш над централната ниша. Во највисоката зона циклусот продолжува со сцените Св. Никола поаѓа на училиште и Ракоположување на св. Никола за ѓакон. Во третата зона, од север кон југ, распоредени се сцените Исцеление на болен, Св. Никола поставува свештеник и ѓакон, Св. Никола спасува тројца од затвор, Св. Никола ѝ се јавува на сон на Евлавија. Во втората зона, од север кон југ, циклусот продолжува со Св. Никола ги руши идолите, потоа Св. Никола го спасува бродот од бура, Св. Никола спасува тројца луѓе од меч и Тројца луѓе му принесуваат дар на Св. Никола. Циклусот завршува со Успението на св. Никола насликано во првата зона јужно од влезот.

На северниот ѕид живописот претрпел значајни оштетувања, поради што идентификацијата е извршена само на дел од зачуваните сцени. Во првата зона, од запад кон исток, претставени се Св. Ѓорѓи на коњ како со долго копје ја убива ламјата и Св. Димитрија на коњ, кој, исто така, со копје ја прободува ламјата. Во продолжение се претставени двајца светители во цел раст меѓу нишата во која е насликан крст. На крајот е зачувана делумно композицијата Вознесение на Св. Илија на небо. Во горната зона се насликани пет сцени од еден редок циклус, наречен Делата на христијанското милосрдие. Првите три сцени се целосно зачувани за разлика од останатите кои се со големи оштетувања или, пак, во фрагменти. Циклусот започнува со сцената Гол бев ме облековете, Жеден бев ме напоивте, Гладен бев ме нахранивте. Според зачуваните фрагменти другите сцени се идентификуваат како Во затвор бев и дојдовте при мене и Болен бев и ме посетивте.

За живописување на јужниот дел од тремот нема хронолошки податоци во недовршениот ктиторски натпис над влезот. Сепак, бројните ктитори кои обезбедиле средства за декорирање на овој дел од тремот биле запишани во натписот. Јужниот дел од тремот бил посветен на животот на Богородица, освен во првата зона каде северно од влезот биле насликани во цел раст светите маченички Петка и Недела, а од спротива светите лекари Кузман и Дамјан. Над ктиторскиот натпис, во нишата, е насликана допојасна претстава на Исус Христос. Во останатиот простор се насликани сцените од животот на Богородица; во најгорната зона, од север кон југ, Раѓањето на Богородица, Благовештањето на Богородица од тројцата јереи, потоа во втората зона од обете страни на нишата - Одбивањето на даровите на Јоаким и Ана, Благовештението на Ана и Воведението на Богородица во храм.

Поглед на црквата Св. Никола од југоисточна страна

Веројатно во истиот период, во првата половина на XVII век, кога се случиле обновите во манастирскиот храм, едновременно имало интервенција и во селската црква Св. Никола во Зрзе. Истата тематика, Страшниот суд бил насликан и на источниот ѕид од тремот на црквата Св. Никола, но овојпат со скратена тематика. Поради проширувањето на влезот, живописот претрпел големи оштетувања во долните партии. Во горниот триаголен дел е насликан Деизисот поставен на развиен свиток носен од два ангели во лет. Централната фигура на Исус Христос кој благословува со обете раце е насликана во мандорла која ја носат два ангели во цел раст. На Страшниот судија му приоѓаат Богородица и св. Јован Предвесник. Во зоната под Деизисот насликана е Хетимасијата со орудијата на Христовото мачеништво. На Пригответениот престол од обете страни му приоѓаат Адам и Ева, апостолите се седнати на столови со наслони, придружени со хорови од ангели. Под нив се хорови на архиереи, праведници итн.

Врз фреската Св. Недела во тремот е забележан настанот во кои пострадал манастирот. Имено во 1791 г. арнаутот Матлија се утврдил во манастирот Зрзе и оттаму правел зулumi по околните села. Од таа причина, султанот бил приморан да прати војска која со топови ја разбила манастирската тврдина. Обновата на запустениот манастир следела дури во 1810 година, за што дознаваме од записот зачуван врз фреската Деизис во тремот.

Од манастирската ризница можат да се издвојат неколку позначајни иконописни дела, како што се четирите хоросни икони од втората четвртина на XVII век - дела на линотопските зографи, потоа целосно насликаните Царски двери со композицијата Благовештение и пророците Давид и Соломон од XIX век, монументалната икона Преображение на зографот Никола Михаилов од Крушево во 1867 год., кутија за мошти со претстава на Благовештението и Светите Врачи од 1817 г. итн.

Црквата Св. Никола, Царски двери, иконостас, средина на XVI век

Библиографија:

Бабик Б., *Фреско-живопис сликара Онуфрија на ѕидовима црква прилепског краја*, Зборник за ликовну уметност 16, Нови Сад 1980.

Ѓурић В. Ј., *Радионица митрополита Јована Зографа*, Зографа 3, Београд 1969.

Митревски Н., Гулевски А., *Вход со евангелие, Проскомидија, Голем вход и Раздробление во иконографијата на претставата Литургиска служба на светите отци во црквата Св. Никола во с. Зрзе*, Прилепско, Културно наследство 28-29 / 2002-2003, Скопје 2004.

Митревски Н., *Фреско-живописот во Пелагонија од средината на XV до крајот на XVIII век*, МАНУ, Скопје 2009.

Миљковиќ-Пепек П., *О сликарима митрополиту Јовану и јеромонаху Макарију, Моравска школа и њено доба*, Београд 1972.

Миљковиќ-Пепек П., *За чинот од манастирот Зрзе*, Тематски зборник на трудови 1 (икони, иконопис, иконостас, иконографија), Скопје 1996.

Николовски А., *Никола Михаилов - последниот потомок од зографската фамилија на Михаил Зиси*, Културно наследство XIV-XV (1987-1988), Скопје, 1990.

Николовски Д., *Царските двери од црквата Св. Никола во село Зрзе - Прилеп*, Патримониум.мк 3-4, 5-6 (2008-2009), Скопје 2009.

Расолкоска-Николовска З., *Историјатот на манастирот Зрзе низ натписите и записите од XIV до XIX в.*, Зборник на Археолошкиот музеј, IV-V (Скопје 1966).

Расолкоска-Николовска З., *Новооткриената фреска на Богородица Одигитрија во црквата св. Никола во Зрзе*, Ликовна уметност, 7 (Скопје 1980).

Расолкоска-Николовска З., *Манастирот Зрзе со црквите Преображение и Св. Никола*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, IV (Скопје 1981).

Расолкоска-Николовска З., *Творештвото на сликарот Онуфриј Аргитис во Македонија*, Зборник за средновековна уметност бр. 3, Музеј на Македонија, Скопје 2003, 135-136.

Eadem, *Средновековната уметност во Македонија*, Скопје 2004.

Петковић С., *Дела хришанског милосрѓа на фрескама манастира Зрзе из 1635/1636 године*, Зборник на Музејот на Македонија, н.с. бр.2, Скопје 1996.

Поповска-Коробар В., *Хоросни икони од Зрзе - дела на линотопски зографи од втората четвртина на XVII век*, Тематски зборник на трудови 1 (икони, иконопис, иконостас, иконографија), Скопје 1996.

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

Уредник

Кате Антевска

Автор

Дарко Николовски

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

Дарко Николовски

Графички дизајн

ПРИНТ ПРОЕКТ
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

